

Jaroslava Janáčkova

Z geneze Meče Damoklova

Dva vůdčí lyrikové lumírovské skupiny v ústí svých básnických cest, plodně tísněných generačním napětím, s jedinečnou intenzitou vyslovili - v novočeském písemnictví jako první v té naléhavosti - "poezii smrti". U Sládka se tak stalo v poloze ponejvíc elegické a na pozadí lidové smuteční písně, jak objasnil Milan Jankovič, u Vrchlického zápasem s přízraky "meče", který byl F.Halasem nazván "tragickou korunovací díla" a oceněn jako úchvatné oproštění: "Rekvizitář světa se uzavírá. Nádhera bývalých lešení a fasád je opuštěna, dostavuje se jen lomenice nad zápražím rodného hnízda a místo deklamací slyšíme bolestné samomluvy." / V předmluvě k Meči Damoklovu a Stromu života v Národní klenotnici 1941. /

Poslední sbírku Jaroslava Vrchlického však zatím známe jen z vydání cizí ruky. Čkroba, která 16. srpna 1908 zchromila výjimečnou mysl, znemožnila plodnému tvůrci převést rukopisy skládané do obálky nadepsané Meč Damoklův do podoby komponovaného celku, sbírky. Meč Damoklův, vydaný jako 65. svazek Básnického díla J.Vrchlického u Otty koncem roku 1912 /s vročením 1913/, pro tisk připravil básníkův bratr Bedřich Frída. V krátké předmluvě ke sbírce tehdy ujistil, že postupoval se souhlasem Vrchlického, za účasti jeho přítele a vykladače Jaromíra Boreckého; z jeho slov nicméně vyplývá, že sestavení a hlavně stavba sbírky je dílem editorů.

To potvrzuje rukopisná pozůstalost Vrchlického, chráněná v Literárním archívu PNP /depozitář Staré Hradý/. Obsahuje prvopisy všech básní, v Meči Damoklově obsažených, a také

k

rukopis, z něhož se sbírka tiskla, opatřený u opisů B. Frídy odkazy, odkud ten který text byl z prvopisů Vrchlického, básníkem sešívaných do nescuměrných sešitů, převzat, a kdo další se případně na opisech či úpravách pro tisk podílel. Navzdory takto uchovaným pramenům k rekonstrukci procesu, v němž se ustavovala poslední sbírka Jaroslava Vrchlického, nevíme zatím, čtouce Meč ~~Demoklov~~ Damoklův, kde končí autor a začíná editor. V posledním vydání Básnických spisů J. Vrchlického sice Vítězslav Tichý v komentářích k Meči Damoklovu přetiskl předmluvu B. Frídy z prvního vydání sbírky, ale nepodnikl nic, aby editorova slova dešifroval a textologicky použil. Naše probírka prameny supluje neexistující kritické vydání sbírky, může snad posloužit jako průprava k němu, byť míří jinam: k zjištění, jak to bylo ve skutečnosti s tím "opouštěním fasád", jemuž se obdivoval Halas, u Jaroslava Vrchlického - a co se dělo mimo autora, byť s nějakým gestem jeho souhlasu.

Podle Bedřicha Frídy napsal Vrchlický v posledním svém tvůrčím roce mimo jiné asi devadesát básní. Z nich některé zařadil v létě roku 1908 do Stromu života a Zavátých stezek, sbírek vyšlých pak za nastalé básnickovy choroby, většinu ukládal do desek, jež vlastní rukou nadepsal "Meč Damoklův. Rok 1908." Když se tři léta nato dožadoval nakladatel Jan Otto nové sbírky pro spisy Vrchlického, básník prý poukázal na Meč Damoklův. Přípravy textu se ujal počínaje selekcí básní bratr. "... na prvý pohled bylo lze poznati," informoval úvodem k prvnímu vydání díla, "že několik básní bylo jen provizorně do desek uloženo, neboť pod nadepsaný titul se naprosto nehodily, kdežto

B

řada jiných veršů z téže doby a co hlavního, veršů svým nala-
dáním úplně blízkých základním tónům chystané sbírky, ležela
v prvopise dosud neužita. Upozornil jsem na to svého bratra
a s jeho souhlasem upravil jsem sbírku." Připojil poděkování
dr. J. Boreckému, "důvěrnému příteli bratrovů a zároveň jednomu
z nejlepších znalců jeho poezie", za vzácné rady při pořádání
sbírky.

Editor tedy autora korigoval. Do jaké hladiny práce Vrchlic-
kého asi zasahoval a co konkrétně měnil, lze rozpoznávat z dvo-
jího druhu stop: z datací, jimiž si Vrchlický opatřoval snad
všecky prvopisy svých nových básní, a ze soupisu názvů, jež
B. Frída poznamenal na zadní stranu Vrchlického obálky pro Meč
Damoklův. První stopy vypovídají o tom, jak básně později včle-
něné do Damoklova meče / prozatímně autorem, definitivně edito-
rem / vznikaly na časové ose, stopy druhé poukazují k autorské-
mu koncipování sbírky. Při úvaze o nich soustředíme pozornost
na motivy "meče" a ohrožení, jež jako "základní tóny" sbírky
pochopil B. Frída.

V řadě chronologické zazněl motiv "meče" hned v druhé básni
/ Meč Damoklův I /, ale dvojí další stupňovaná variace téhož mo-
tivu přišla až po první třetině z celkového množství básní do
sbírky pojatých. Signály úzkosti a ohrožení / patří k nim Smrt,
raněný a střelený pták, nic, stín, zeď / se vyskytly semtam v bás-
ních z ledna až února, ale k jejich zvláštnímu nahuštění doš-
lo počínaje devátým březnem. Toto první "pole úzkosti" vyvr-
cholilo Samomluvou z 16. dubna. Následovalo pásmo zklidnění
a harmonie. Trvalo zhruba do konce července, vypovídá o něm
zhruba dvacet básní / čtvrtina z úúhrnu sbírky / . Koncentrace

úzkostných přešestav se objevuje až zase počínaje koncem července, vrcholí baladami z 5. až 7. srpna. Ale předtím a potom zase vznikaly básně klidu a rovnováhy. A protože některé z nich Vrchlický napsal patrně v týž den jako básně "meče", je nasnadě domněnka, že šlo o záměr a možná i potřebu autora pocity strachu vyvažovat. Jak Vrchlickému na básních klidu záleželo, lze vytušit ze skutečnosti, že si je přednostně z prvopisů přepisoval, počítaje už najisto s jejich včleněním do chystané sbírky. Ze sedmi básní napsaných v poslední den před vypuknutím choroby, 15. srpna 1908, si autor přepsal načisto jedinou, Ráno / a hned tuto adoraci tiché svěžesti položil kamsi do finále uvažovaného cyklu/. Naproti tomu nad texty, v nichž dával průchod existenciálnímu úzkostem, si vedl váhavě, s jejich umístěním v uvažované sbírce nějak otálel, četné texty zůstaly v prvopisu, z něhož je přepisovali vydavatelé Meče Damoklova.

Polohy krajních úzkostí a zápolení s nimi jsou na časové ose koncentrovány do dvou ohnisek, ale ta neleží na počátku ani na konci řady básní uspořádaných podle dat vzniku. Asi už při této řadě máme právo uvažovat o lyrickém subjektu. Jisté vytrídění básní ze souhrnu své průběžné produkce Vrchlický provedl již včleněním některých textů do Stromu života a do Zavátých stezek, jež komponoval patrně někdy mezi květnem a červnem 1908. Nejpozději v souvislosti s tím asi také nadepsal obálku pro novou knihu, začal pro ni pořizovat z prvopisů opisy a přemýšlel o kompozici Meče Damoklova. Lyrický subjekt ustavený chronologickou řadou stojí nejbliž k empiriě básníka / i jako člověka i jako tvůrce/. Jeho určujícím rysem není obava z "mečů" a z přímého

ohrožení, ale spíš vědomí pomíjivosti všeho kolem člověka i v něm včetně všeho, čeho se dobral básník. Toto všudypřítomné míjení spojené s přehodnocováním a s relativizací hodnot nepřestává lyrický subjekt znepokojoval, ale současně podněcuje jeho vůli těšit se vším, co trvá opakováním a co dopraváá zkonejšení, klid či rovnováhu. Poryvy úzkosti, nějak asi spojené s připravujícím se ochromením mozku, potřebu kladu stupňovaly.

Ve směru zjasňování začal Vrchlický Meč Damoklov komponovat. Jedna z fází té nejtajemnější či nejztajenější básnickovy práce na sbírce je doložena v soupisech názvů na rubu obálky Meče Damoklova, pořízených Bedřichem Frídou patrně ve chvílích, kdy se přípravy titulu k vydání chopil sám za situace, kdy nebylo naděje, že by tuto práci mohl ještě kdy vykonat autor. Mezitím Jaromír Boráček / možná ještě někdo další / již některé texty z Vrchlického obálky vyňal pro časopiseckou prezentaci, a byly to vesměs básně úzkosti, jež měly literární veřejnosti obějšňovat, co se dělo s velkým básníkem a jak se s pohromami, jež ho dusí, rval / nebo rve/. Texty pochopené jako výmluvné před-zvěsti pohrom, jež přišly a staly se znaky básníka z řeči vyřazeného, jsou na onom místě vypsány mimo jakýsi obsah sbírky řazené autorem. Její stavba je vedena záměrem exponovat v rámcových místech knihy obdiv, souzvuk, přitakání, ticho, a na konci tyto akty pokory zdůvěrnit sebeironií. Polohy skepse a úzkostí jsou rozesety uvnitř celku. Tyto proporce ladí s tím, jak Vrchlický komponoval své sbírky zpravidla. Skličující úvahy o stavu světa měl skloň umísťovat dovnitř cyklů, kdežto do jejich prologů a epilogů rád stavěl hymny a ódy, jasné výhledy a povzbuzující apely / na několika Vrchlického sbírkách to ukázal v Poezii na

předělu doby Jiří Brabec/. Zdá se, že vůle ke kladu a k harmonizaci neopouštěla Vrchlického ani v lyrické tvorbě posledního roku, že předtuchy zatím nepoznaného zmaru, jež se mu vnucovaly tu silněji, tu matně, jeho vůli dílem svět zjasňovat svým způsobem možná stupňovaly. Takto aspoň se rýsuje lyrický subjekt ustavovaný básnickovým uspořádáním většiny básní pro Meč Damoklův. Tento subjekt je už oddělen od chronologické osy a vzdaluje se také empirii autora; na rozdíl od ní je ideálnější, k jistému ideálu směřuje.

Obě fáze v ustavování lyrického subjektu, jež jsme popsali a jež vznikaly v tvářící dílně Vrchlického před 16. srpnem 1908, se staly nepřijatelnými pro editora, když pořádal Meč Damoklův po autorově katastrofě a za situace, kdy o jeho návratu do života, natož do poezie bylo vyloučeno myslet. Z této perspektivy tragického zmaru a odchodu se editor rozhodl exponovat ve sbírce počínaje jejím vstupem motivy "meče" - a vystupňovat je v jejím konci / jen čtyřveršové Finale ponechal v závěru na místě, kde s ním patrně počítal autor/. Lyrický subjekt vydavatelů má rysy lyrického hrdiny představuje člověka, který zápasí s představami krajního zničení, zákeřného ohrožení. Zápasí výzvami, gesty, zajíklým přiznáním - a hlavně básnickým slovem a broušeným tvarem. Takto pojatý lyrický hrdina Meče Damoklova byl editorem B. Frídou vyložen jako obraz básníka, jemuž zpětně přisoudil heroické zápolení s předtuchou zmaru: "... myšlenka blížícího se, neodvratného konce vrací se mu stále," říká v svém úvodu k Meči Damoklovu o básníkovi / a představuje lyrického hrdinu, ~~z~~ koncipovaného vlastním uspořádáním celku/, "někdy v celé hrůze co výslednice křečovitých zápasů, jindy zase s klidem

mudrce, který vyrovnává svoje účty s životem a přehlíží jeho bilanci s resignací, ba někdy i s uspokojením. Jenám zřídka dostavují se v mysli skoro stále znepokojované a otrávené krátké vyjasnění, kde hlásí se opět chuť k životu, ba i radost z něho, jak jinak ani býti nemohlo u básníka, který život tak miloval. Ba někdy ozve se i rolnička starého humoru, ale ne již jasně, spíše chraplavě..."

Vydavatelé tedy koncipovali lyrický subjekt Meče Damoklova jako blížence génia sužovaného pochybami a zneuznáním, básníka bránícího vlastní způsob tváří v tvář opakovaným příznakům zmaru. Pojali poslední sbírku Jaroslava Vrchlického jako heroizovaný autoportrét, jako situaci člověka deptaného nicotou, zdmi, stínem, vidinou plachty, jež se oddělila od lodi a trčí v samotě nad mořem. Vůle k heroizující idealizaci se neuspokojila uspořádáním sbírky. Pronikla také do prepisů básní z rukou editorů / je jich ke třiceti z celkového počtu osmdesáti čísel sbírky/, a to v různé míře. Soustředíme se na zásahy nejmarkantnější, značící celkové rekonstrukce básně.

Součástí zjištěné patetizující strategie vydavatelů byly opravy strof. Těm J. Borecký podrobil kupříkladu Baladu o saní, v prvo-
pisu Vrchlického členěnou do dvou slok čtyřveršových a tří tříveršových. Opravou se text původně sedmnáctiveršový rozrostl na jedenadvacet veršů. Vzniklo sedm tříverší o témže typu rýmování, jenomž^e formální uhlazenosti padla za oběť významová dynamika vstupní části původní básně/ a utrpělo dílko jako celek/.

Balada o saní

Sanie

divoká a sušivá

Balada o sani

prvopis:

Saň divoká a zuřivá
ve hloubi ňader spočívá
ji vzbuditi se vždycky chraň
tvůj mozek rozhlodá i skráň.

Spí dlouho, náhle vzbuzena
se vztýčí, zlá a plamenná
a slintá kol a chrlí jed
a otráví ti celý svět.
.....

Ven vyrazí a u tvých cest
se vztýčí, nezná rád a čest
vše zničí, číms chtěl růst a kvést.

Meč Damokláv, 1913, s. 109-110

Ať svítá, ať se setmívá,
saň divoká a zuřivá
ve hloubi ňader spočívá.

Ji vzbuditi se vždycky chraň,
tvůj mozek rozhlodá i skráň.
Ždá věčné Fatum svoji daň.

Stín dumy, zvuku ozvěna
se mihne, saň je vzbuzena,
se vztýčí zlá i plamenná.

A slintá kol a chrlí jed,
až zacelený dávno vřed
začíná znova krváčet.

Ven vyrazí a u tvých cest
se vztýčí, nezná rád a čest,
vše zničí, číms chtěl růst a kvést.

Konfrontaci jsme dovedli až po strofu, od které úpravci přestali do básníkovy prvopisu zasahovat; ještě další, závěrečná dvě tříverší zůstala v Baladě o sani bez vydavatelských zásahů. Verše do původního textu Vrchlického přidáné jsme vyznačili podtržením, tečkovaně je odlišen verš z prvopisu vynechaný.

Uhlazení formálního rozvržení je očividné, ale stejně bije do očí, že mu padl za oběť kontrast počátečních čtyřverší a následující-
cíh

strof tříveršových. Úpravy podstatně proměnily podobu lyrického subjektu v básni. U Vrehlického jím mohl být kdokoli, kdo pustí ke slovu temná tušení svého podvědomí / důsledkem je "a otráví ti celý svět"/. Kdežto po vynechání právě citovaného verše a po dosazení motivace /"Stín dumy, zvuku ozvěna/se mihne,"/ jde o člověka zjemnělého reagování na vnější svět / že má vřed, dovíme se ~~zastavit~~ o sloku dále, a tímto hrubým zásahem se již opravy končí/. Pozice subjektu v ~~lyrické~~ baladě je navíc v pozované pasáži proměněna roztržením původního souvětí do dvou vět, mezi nimiž hranici zostřuje rozhraní strof. Textové přídavky rozšiřují pole "saně", kdežto lyrický subjekt vykazují až do následující strofy, ztotožněné již s prvopisem. V něm byl mluvčí přítomen - v osloveních, upozorněních, výzvách - v každém souvětí a v každé strofě, plynule a stupňovaně. Zato v úpravě Boreckého se třetí a čtvrtá sloka týkají pouze "saně", zřetel k subjektu se obnoví až počínaje ~~šestou~~ pá-
tou.

V textu Vrehlického nepokoj nebo trýzeň -"saň" v člověku prostě je /"ve hloubi ňader spočívá"/ a celá subjektivizovaná balada se orientuje k výzvě nepouštět tohoto nepřítele v sobě ke slovu, bránit se mu, jak doporučuje sloka závěrečná:

Zde Jiřím bysi býti měl,
jenž rozum, kopí, před ní střel,
ji zdeptal, vítězný dál jel!

Borecký původní strukturu rozbil také dopňky na začátku básně. Jímí aktuální výpověď v čase gnómičném zavěsil do každého času, do času jakékoliv, a pustošící moc "saně" připsal Osudu /"Ždá věčné Fatum svoji daň."/.

~~109~~

Prořpis Vrchlického / zde ho reprodukuje diplomaticky/ si jisté zásahy pro tisk žádal. Vydavatelům Meče Demoklova byla důvěrně známa skutečnost, že básník natolik kalkuloval s veršem jako významovou jednotkou svého druhu, že při prvních záznamech básní zanedbával na koncích veršů interpunkci. Často jen podle velkého či malého písmena na počátku následujícího verše lze ve Vrchlického prvopisech usuzovat na to, zda předchozí věta má končit čárkou anebo tečkou. Obdobně tomu bývá na rozhraních strof. Teprve při vlastnoručných přepisech Vrchlický interpunkci zpřesňoval. Nejednou to znamenalo nápadné zmnožení otazníků a vykřičníků, verše působící v prvopise jako přitichlé meditace se proměňovaly v hlasité řečnění již jenom dosazením interpunkčních znamének. Při vlastních přepisech podnikal básník textové úpravy, jež zasahovaly do podstaty výpovědi, vyjasňovaly místa nezřetelná k prospěchu básně, místa plná nápovědí třeba i k jejímu neprospěchu / v našich očích/.

Doplnit v Baladě o saní chybějící interpunkci, když šlo o volbu mezi tečkami a čárkami / a ty určovala počáteční písmena veršů následujících/ bylo nasnadě. I kdyby snad vydavatelé položili v některém místě namísto tečky vykřičník, našli by pro to ospravedlnění v běžné praxi básníka. Ovlivnili by tak modelní ladění promluvy, ale ne sám její rozsah a řád, jak se stalo. Oprava strofického členění byla protisměrná postupnému výrazovému oprošťování Vrchlického. Přílepovala ^{„dítěti“} ~~„dítěti“~~ ~~„dítěti“~~, kde se jich básník v tlaku zlých tušení zbavoval. Nestalo se tak jenom v Baladě o saní. Něčí ruka

4/1

zasáhla také do třetího oddílu básně Meč Damoklov, byť v daném případě s větším smyslem pro soustavnost přípisků i pro jejich návaznost na text Vrchlického. Tím ovšem jenom vynikla snaha vtlačit verše napsané jako výraz jistého prožitku do ^{vši} ~~tych~~ představ o vznešeném básníku.

Obdobné, byť jemnější kroky úpravců vykazuje báseň z Meče Damoklova snad nejcitovanější, autoportrét známý pod názvem Balada pro domo sua. V prvopisu Vrchlického má titul Pro domo sua, vznikl v těsné návaznosti na trojici "balead" a na rozdíl od nich je to svou stavbou balada villonská. Dosazení slova Balada do názvu mělo tedy oporu v genetické řadě i v textu / mohlo být motivováno i potřebou odlišit novou báseň od básníkově textu staršího - jeden text s titulem Pro domo sua je v juveniliích J.V. z roku 1875 /. V každém případě však zásah vydavatele znamená posun k doslovnosti a k atraktivizaci titulů, k vztažení básně k přitažlivé žánrové konvenci. Dosazením vykřičníků místo teček v závěrech strof a jemnou archaizací slovníku v Pořádní editoři celý text jemně patetizovali. Jedním zásahem však Vrchlického radikálně situovali do jiného kontextu, než do jakého se v sebeobraně ^u síťoval sám.

Úvodem k básni Pro domo sua čteme u Vrchlického ve výčtu cizích výtek na jeho účet /možné nepřesnosti v rozluštění nečitelného prvopisu se nedotýkají podstaty věci/ : " tu tklivý jsi, tam chlípny a tam panický". Do těchto hlasů autor lapidárně shrnul své postavení v dvojí palbě: mezi staršími výčitkami nemravnosti, jimiž ho po léta pronásledovala moravská a klerikální kritika, a mezi výhradami sladké uhlazenosti, jež mu předhazovali mluvčí mladších proudů od let deva-

desátých. Vydavatelé se rozhodli milého básníka vzdálit z palčivého terénu/a z hněvné expresivnosti/. V Meči Damoklovu série vyčítavých hlasů vrcholí soudem, jemuž může být rozuměno jako chvále, ne-li lichotce: "tu klidný jsi, tam bouřný, mystický"- Zbavili tím villonskou baladu jednoho drsného motivu, který k ní u klasického francouzského básníka patřil. Vymanili ^{vyplácnutí} ho básníka ze souřadnic, v české "mravopověstnosti" tak citlivých / a tolik podkresaných pro jeho typ a úděl v českém písemnictví/. I v tomto případě si počínali jako epigoni schopní ovládnout normu určité školy nebo básníka a uplatňovat ji v zkonvenčnělé poloze. Odvahá mistra, který i vlastní zvyklosti porušuje a otvírá je cesty dál, mají učenliví žáci sklon přijímat jako opovážlivé rouhání, jež je na místě korigovat nebo^a spoň ztlumit.

Tato drobná textologická sonda nemíní^{1a} praxi vydavatelů Meče Damoklova soudit, spíše ji popsat, pochopit její motivy a důsledky. V blízkém okolí Jaroslava Vrchlického bylo sotva osob povolanějších k tomu, aby rozepsanou sbírku za ochrnutého básníka připravily pro knižní prezentaci. Bedřich Frída si při celé práci vedl se vzácnou obezřetností, o svém postupu informoval jednak v předmluvě ke sbírce, jednak poznámkami v rukopisu pro tisk, do třetice ještě v přednášce pro Společnost Jaroslava Vrchlického krátce po jejím ustavení. Jde jenom o to, abychom konečně vzali dávno přiznané skutečnosti na vědomí a proměnili je v poznání.

Opouštění "fasád" a "lešení", obdivované kdysi Halasem, nenastalo u Vrchlického až tváří v tvář přízrakům zmaru. Ale v jejich nápo-rech bylo radikálnější a umělecky silnější než v textech, dopsaných v nejlepších vůli prvními vydavateli Meče Damoklova.